

«М.А. Гендельманның 110 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары–19» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19», посвященной 110-летию М.А. Гендельмана». - 2023.- Т.II,Ч.II.- Б. 149-152.

ӘОЖ 336.276

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БОРЫШЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

*Мұратханова Д., 2- курс студенті
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Қазіргі таңда мемлекеттің маңызды қызметтерінің бірі ретінде барлық азаматтардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл ретте қазіргі заманғы нарықтық экономиканы мемлекеттік борышсыз елестету мүмкін емес, олардың болуы ел экономикасының дамуын білдіреді. Сондықтан оларды ұтымды пайдалану және жедел басқару қажет. Қазіргі әлемде көптеген елдер өздерінің саяси және әлеуметтік-экономикалық міндеттерін жүзеге асыруда өз қызметін «мемлекеттік борыш» сияқты ұғымдармен байланыстырады.

Бұл ретте әр елдің борыштық дәрежесі әртүрлі болады: кейбір елдер қарыз алушыға қарағанда көбірек несие беруші, ал біреуі несие берушіге үлкен тәуелді болып келеді. Әлемнің барлық дерлік елдері бір-бірімен байланысты және бұл байланыстар көбінесе тәуелділік деп аталады. Әр ел өзінің дербестігін сақтауға тырысады, бірақ тараптардың біріне экономикалық қолдау қажет болатын жағдайлар туындайды. Егер мемлекет шетелдік бюджеттен қаражат тартуды қажет етсе, онда, әрине, бұл сыртқы мемлекеттік борыштың қалыптасуына әкеледі [1].

Мемлекеттік борыш - мемлекеттің өтелмеген қарыздары, міндеттемелері, несиелері және оларға байланысты төленбеген пайыздары бойынша берешегінің жалпы сомасы.

Мемлекеттік борыш мемлекет үшін оң және теріс салдарға әкеледі. Мемлекеттік қарыз алудың оң әсері - бұл барлық деңгейдегі бюджет тапшылығын қаржыландырудың жолы болып табылады.

Мемлекет ең перспективалы кәсіпорындарға мемлекеттік несиелер беру, сондай-ақ қарыздар мен несиелер бойынша кепілдіктер беру арқылы әлеуметтік-экономикалық дамуға ықпал етеді. Борыштық міндеттемелерді шығару арқылы мемлекет халықтың жинақтары мен жинақтарының көлеміне және уақытша бос қаражатты инвестициялауға, сондай-ақ тұтастай алғанда ел бойынша ақша айналымын тұрақтандыруға әсер етеді. Осылайша, халық өз қаражатын үнемдеудің жоғары өтімді және сенімді әдісін пайдалана

алады, ал шаруашылық жүргізуші субъектілер болашақта табыс әкелетін активті сатып алады.

Мемлекеттік қарыз алу қаржылық реттеудің салықтық емес құралы болып табылады. Елдегі мемлекеттік борышты қалыптастыруды және оған қызмет көрсетуді дұрыс ұйымдастырудың көмегімен үкімет салық ауыртпалығын халық пен болашақ ұрпақ арасында тиімді бөле алады.

Бірақ мемлекеттік қарыздың елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсер етуінің жағымсыз салдары да бар. Мемлекеттік қарыз нарығының шамадан тыс дамуы ұлттық экономикадағы инвестициялық процестердің шектелуіне әкелуі мүмкін. Бұл құбылыс мемлекет қарыз қаражатын тарта отырып, нақты экономиканы қаржыландыруға және дамытуға бағытталуы мүмкін қаржы ресурстарының бір бөлігін шектеуімен түсіндіріледі.

Сонымен қатар, егер мемлекеттік бағалы қағаздардың кірістілігі жоғары болса, онда теріс әсер тек күшеюі мүмкін. Мемлекеттік бағалы қағаздардың жоғары кірістілігі несиелер бойынша пайыздық мөлшерлеменің өсуіне себеп болуы мүмкін. Ал халықаралық қарыздарды белсенді тарту кезінде мемлекеттер отандық қаржы жүйесінің жай-күйінің халықаралық қаржы жүйесінің жай-күйіне тәуелділігіне түсіп қана қоймай, жалпы саяси тәуелсіздігін жоғалтатын жағдай туындауы мүмкін.

Мемлекеттік борыштың пайда болу себебіне мемлекеттің кірістері мен шығыстарының теңгерімділігін қамтамасыз ете алмайтын мемлекет жүргізіп отырған саясатты жатқызуға болады. Әрине нарықтық қатынастар жағдайында мемлекеттік кірістер мен шығыстардың теңдігіне қол жеткізу оңай емес. Осының салдарынан көптеген өнеркәсіптік дамыған және дамушы елдерде мемлекеттік бюджеттің тапшылығы мен мемлекеттік борыш жоғары мөлшерде қалыптасуда [2].

Соңғы әлемдік қаржы дағдарысы көптеген мемлекеттердің бюджеттерін қалыптастырумен байланысты мәселелерді күшейтті. Мемлекеттердің борыштың артуы өз кезегінде белгілі бір әлеуметтік мәселелердің туындауына жол беруде.

Қарыз қаражаттарын тарту қарқынының оларды өтеу деңгейінің қарқынынан асып кету нәтижесінде Қазақстан Республикасында соңғы жылдары мемлекеттік борыштың көлемі өсуде (1 кесте).

1 кесте - Мемлекеттік борыш динамикасы, млрд. теңгемен

	Көрсеткіштердің атауы	2020 жыл		2021 жыл		2022 жыл(6 ай)	
		көлемі	үлесі, %	көлемі	үлесі, %	көлемі	үлесі, %
I	Мемлекеттік борыш	20642,5	100	21975,6	100	23871,9	100
1	ҚРҮкіметінің борышы	16658	80,7	18729,9	85,2	21041,1	88,1
1.1	<i>ішкі:</i>	9760	58,6	11330,4	60,5	13166,4	62,6
1.2	<i>сыртқы:</i>	6897,1	41,4	7399,5	39,5	7874,8	37,4
2	ҚРҰлттық Банкінің борышы	2927,3	14,2	2102,5	9,6	1722,1	7,2
2.1	<i>ішкі</i>	2927,3	100	2102,5	100	1722,1	100
2.2	<i>сыртқы</i>	-	-	-	-	-	-
3	ҚР Жергілікті атқарушы органдарының борышы	1741,9	8,4	1874,5	8,5	1849,1	7,7
3.1	ҚРҮкіметі алдындағы борышы	684,7	39,3	731,4	39,0	740,4	40,0
3.2	өзге несие берушілер алдындағы	1057,2	60,7	1143,1	61,0	1108,6	60,0
Дерек көзі: ҚР Қаржы министрлігінің сайтынан алынған http://www.minfin.gov.kz							

2022 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша мемлекеттік борыш 23871,9 млрд теңгені немесе 50 млрд АҚШ долларын, яғни ЖІӨ-не шаққанда 36,4 % құраған.

Жалпы мемлекеттік борыш көлемінде сыртқы борыш үлесі – 31%, ал ішкі борыш үлесі 69% құрайды. Нәтижесінде борыш құрылымында теңгемен алынған борыш басым, бұл борыштың валюталық ауытқуларға тұрақтылығын көрсетеді.

2022 жылғы жағдай бойынша үкіметтің борышы 21 041,1 млрд теңге немесе мемлекеттік борыштың жалпы көлемінің 88,1%-ы құрады. Үкімет борышы ішкі және сыртқы бөліктерден тұрады. Олардың біріншісі елеулі дәрежеде қазақстандықтардың зейнетақы жинақтары есебінен толықтырылады. 2022 жылдың соңғы тоқсанында ішкі үкіметтік борыштың жалпы көлемі 2021 жылдың соңындағы көрсеткішпен салыстырғанда 1836 млрд теңгеге ұлғайды.

Ұлттық Банкке тиесілі мемлекеттік борыш сомасы 1722,1 млрд теңгені құрады. Өз кезегінде ҚР Ұлттық Банктің қысқа мерзімді ноталарының көлемі 3,2% - ға өсті.

ҚР Қаржы министрлігінің статистикасындағы мемлекеттік қарыз көлемі жергілікті атқарушы органдардың, яғни әкімдіктердің қарыздарын қамтиды.

Мемлекеттік борыштың артуы мемлекеттің қатысуымен ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру мен әлеуметтік шығындардың артуымен түсіндіріледі. Бұл ретте мақсатты бағдарламаларды қаржыландыру

халықаралық қаржылық институттардың көмегімен сыртқы қарыздарды тарту жолымен жүзеге асырылды.

Қазақстанның жалпы сыртқы қарызы 2022 жылы 165,1 млрд долларға жетті.

ҚР Үкіметінің сыртқы борышының жалпы сомасында еурооблигациялар – 8,4% үлесті, сондай-ақ Халықаралық қайта құру және даму банкінің сыртқы қарыздары – 19,2% және Азия даму банкінің сыртқы қарыздары – 3,8% құрады.

Қазақстанның сыртқы қарызы 2022 жылдың 1 қаңтарында 165,1 млрд АҚШ долларын құрады (+0,5 млрд АҚШ доллары). Осы кезең аралығында сыртқы қарыздың құрылымы нашарлап кеткен:

- қысқа мерзімді міндеттемелер 2,9 млрд доллар көлемінде тартылып, ұзақ мерзімді қарызды өтеу жалғасып жатты (-0,3 млрд доллар), тағы бір бөлігі бойынша – құнын қайта бағалау (-1,1 млрд доллар) және есептен шығару (-0,7 млрд доллар) шаралары өткізілді;

- сыртқы мемлекеттік және квазимемлекеттік борыш 5,0 млрд долларға немесе 14%-ға өсті, ал жеке сектордың сыртқы қарызы 4,5 млрд долларға немесе 3%-ға азайды.

Сыртқы қарыздың өсуі мемлекеттік және квазимемлекеттік сектор есебінен орын алды, ал жеке сектордың сыртқы міндеттемелері айтарлықтай төмендеді. 2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдайға сай үкімет пен квазимемлекеттік сектор ұйымдарының соңғы 7 жылдағы сыртқы қарыздарының Ұлттық қордың валюталық активтеріне барынша жоғары қатынасы тіркелді. Мемлекеттің тікелей және шартты сыртқы міндеттемелерінің ұлғаюы оны қаржыландырудың қосымша көздерін талап етумен қатар, бюджетке өзіндік ауыртпалық түсіруі мүмкін [3].

Жоғарыдағы мәліметтерді қорытындылай келсек, 2021 жылы Қазақстанның сыртқы секторының біріктірілген статистикалық көрсеткіштері жақсарғанына қарамастан, оларды егжей-тегжей талдау барысы көрсетіп бергендей, қазіргі геосаяси жағдайда мемлекеттік қаражаттың орнықтылығына және ұлттық валютаның тұрақтылығына теріс әсер етуі мүмкін жасырын қауіптер анық көрініс беруде.

Халықаралық ұйымдардың сыныптамасы бойынша көрсетілген параметрлер Қазақстанды сыртқы борыштың орташа деңгейі бар елдер тобына жатқызуға мүмкіндік береді. Алайда, жалпы сыртқы борыштың одан әрі ұлғаюы ішкі экономикалық жағдайларға ғана емес, сонымен бірге елдің экономикалық қауіпсіздігіне де теріс әсер етуі мүмкін.

Бұдан басқа, қаржылық қауіпсіздіктің тиімді жүйесін қамтамасыз ету мақсатында орта мерзімді кезеңде елдің жалпы сыртқы борышының деңгейін ЖІӨ-ге қатысты белгіленген арақатынас шегінде ұстап тұру қажет [4].

Қазіргі уақытта мемлекеттік борыштарды басқарудың басты кемшілігі мемлекеттік қарыз алудың заңмен бекітілген мақсаттарының болмауы болып табылады. Әзірге қайта құрылымдау, борыштық міндеттемелерді инвестицияларға айырбастау, сондай-ақ қарыздарды конверсиялау және шоғырландыру операцияларын жүргізу тәртібі құқықтық реттеуден тыс

калып отыр. Активті және пассивті борыштарды басқару саясатында іс жүзінде сәйкестік жоқ.

Әрине, бүкіл әлем қарызға өмір сүреді, бірақ бос емес ақшаны басқаша жұмсауға болады. Әрқайсымыз өзіміздің жеке қарыздарымыздан басқа мемлекеттік борыш ауыртпалығын көтереміз.

Қазақстан берешегі орташа елдерге жататынына қарамастан, Үкімет тартылған шетелдік қарыз алу үшін қатаң бақылау жүргізуі тиіс. Банк секторы мен жеке кәсіпорындардың белсенділігінің артуына байланысты сыртқы қарыз сомасы жыл сайын артып келеді, сондықтан мемлекет қарыз дағдарысына әкелуі мүмкін үлкен тәуекелдерді көтереді.

Елдің борышын басқарудың тиімді жүйесін құру үшін мемлекеттік борышты, мемлекет басым қатысатын ұйымдардың борышын, мемлекеттің шартты міндеттемелерін басқару сапасын арттыруға және жеке сектордың сыртқы борышын реттеуге бағытталған бірқатар шараларды қабылдау қажет.

Мемлекет тарапынан мемлекеттік борышты басқаруды одан әрі жетілдіру жолдары қарастырылуда. Ол үшін мынадай шаралар қабылданады:

Біріншісі – бюджет тапшылығы кезең-кезеңімен азаяды. Бұл борыштың өсу қарқынын төмендетуге ықпал етеді.

Екіншісі – бюджеттің кіріс бөлігін арттыру үшін көлеңкелі экономикамен күрес күшейеді. Әкімшілендіруді жақсарту және цифрландыру арқылы салық түсімдерін біртіндеп ұлғайту жоспарланып отыр.

Үшіншісі – қарыз алу кезінде ішкі нарықтың өтімділігі барынша пайдаланылады. Бұл валюталық тәуекелдерді болдырмау және ішкі нарықты дамыту мақсатында жасалады.

Бұдан бөлек, заңнамада сырттан алынған қарызды уақытылы игермегені үшін мемлекеттік органның бірінші басшысы жазаланатынын ескертілді.

Жалпы, Үкімет жүйелі түрде мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген борыштың, сондай-ақ квазимемлекеттік сектор қарызының қалыптасуына және басқарылуына бақылауды күшейту жолға алынды.

Қазақстанда Ұлттық Банктің міндеттемелерін мемлекеттік борыш құрылымынан алып тастау ұсынылуда. Мемлекеттік қарызға Үкіметтің, әкімдіктердің және Ұлттық Банктің міндеттемелері кіретінін білеміз. Бұл ретте алғашқы екі құрылымды қарыз алудың мақсаты тиісті бюджет шығыстарын қаржыландыру болып табылады.

Ұлттық банктің қарызы банк жүйесінің өтімділігін реттеуге арналған ақша-кредит саясатының құралы болып табылатын және бюджет шығыстарын қаржыландыру үшін пайдаланылмайтын қысқа мерзімді ноталар болып табылады.

Бұдан басқа, әкімдіктердің борыш лимиттерін айқындау жөніндегі тәсілдерді қайта қарау қажеттігі атап өтілді, өйткені осы кезеңде қарыз алу борышты өтеуге және оған қызмет көрсетуге бағытталатын жергілікті бюджет қаражатының белгілі бір шегі мен көлемімен шектеледі.

Квазимемлекеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті органмен олардың көлемін келісу арқылы квазимемлекеттік сектордың сыртқы

қарыздарын тартуды жүзеге асыру ұсынысы тағы бір жаңалық болып табылады [4].

Қазақстанның борышын оңтайландыру да кезек күттірмейтін мәселелердің біріне айналады. Ол үшін ең бастысы борыштың өзге макроэкономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерге қатынанысан, олардың арасындағы тәуелділікті бағалау маңызды.

Әдебиеттер тізімі

1 Бекболсынова А.С. Управление государственным долгом республики в нынешних реалиях [Текст] / Журнал: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысының экономикалық сериясы, – 2021. -№ 3.-Б. 201 -209.

2 Гиндес Е.Г. Мировой опыт управления государственным долгом [Текст] / Журнал: Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, – 2019.-№6. -Б.224-229.

3 ҚР статистикалық бюллетені. ҚР Қаржы министрлігінің ресми сайты. <http://www.minfin.gov.kz>

4 Mataibayeva G.A., Makysh S.B., Kuchukova N.K., Zhalbinova S.K., Zhussupova A.K., Conceptual approaches to the public debt management and its impact on financial stability [Text] / Entrepreneurship and sustainability issues, Lithuania, -2019. -Vol.7. -N 2. -P.1496-1514. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85076794855&origin=resultslist&sort=plf-f>

Ғылыми жетекші: Матайбаева Г.А.